

УДК: 94-054(477.7)“18/19”

Г. Ф. Турченко

ІСТОРИЧНИЙ ВИБІР: ПІВДЕННА УКРАЇНА ЧИ НОВОРОСІЯ

У статті проаналізовано основні процеси, що демонструють інтеграцію Півдня в національно-територіальний комплекс України в XIX – на початку XX ст. Визначено специфіку імперської політики в південноукраїнському регіоні (Новоросії). Виділено особливості становища Півдня в 1917–1921 рр. і охарактеризовано вплив української влади на процес інтеграції південноукраїнського регіону до складу української держави. Показано еволюцію поглядів більшовиків у 1918–1922 рр. на національно-територіальний характер Півдня України і його місце в адміністративно-територіальному устрої держави. Ключові слова: південноукраїнський регіон, Новоросія, національно-територіальний комплекс, Українська революція.

В останні роки в соціогуманітарних науках посилюється інтерес до регіональної проблематики. Це пов'язано із загальними тенденціями розвитку сучасної цивілізації. В умовах глобалізації з її тенденціями до нівелювання національних особливостей, загострюється усвідомлення необхідності збереження національної та регіональної ідентичності, посилюється інтерес до місцевої історії.

Розгортання дослідницької роботи з історії окремих регіонів України є актуальним завданням сучасних вітчизняних вчених. За оцінкою відомого українського історика Олександра Оглоблина, «Україна вступила в XIX століття, як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю» [1, с. 47]. Виникає питання, як ці різні долі злилися в єдину, загальноукраїнську. По-суті, це питання українського націотворення: яким чином з етнічних українців різних історичних регіонів в процесі історичного розвитку формувалася українська нація. На регіональному рівні дана проблема залишається малодослідженою.

Теоретичним ключем до вирішення цієї проблеми є поняття «український територіальний масив», яке ввів в українську науку О. Оглоблин. За його оцінкою, це об'єднання «в єдину національно-територіальну цілісність» окремих регіонів. Процес складання, формування територіального масиву є важливою складовою формування української модерної нації. Дослідник наголошував на необхідності глибокого, комплексного вивчення окремих регіонів України, процесу їх інтеграції в загальноукраїнське ціле. Він вважав це одним з найважливіших завдань історичної науки. О. Оглоблин зазначав, що потрібно сприймати процес формування *загальнонаціонального територіального масиву* як суть, інтегрований результат української історії XIX–XX століття. Оглоблин виділяв у цьому процесі цілий ряд складників, але не зводив його до їх арифметичної суми: «...Мова мовиться не про механічне сполучення..., зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загальноукраїнському казані. Ні, йдеться про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, соціального – в єдиний національно-територіальний комплекс сучасної новітньої України».

Одним з найбільших історичних регіонів України є Південь (Південна Україна). Історики окреслюють південний регіон землями, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської, Таврійської та, частково, Бессарабської губерній.

Південь України більш-менш однорідним залишався лише до останньої чверті XIX ст. У наступні десятиліття під впливом бурхливого економічного розвитку цей регіон перетворився на достатньо сегментовану територію, на якій стали виокремлюватися нові історико-географічні ареали (інколи їх називають «регіонами другого рівня»). Про чисельність цих ареалів («регіонів другого рівня») і їх конфігурацію в літературі немає єдиної точки зору. На наш погляд, найбільш продуманою і прийнятною для історика є точка зору відомого спеціаліста з історичної регіоналістики Я. Верменич, яка у відповідності з «сучасним поглядом на історико-географічні регіони», виділяє у складі Південної України чотири ареали, які вона називає «історичними» або «історико-географічними землями»: Запорожжя (Запорозький Низ, Вольності Війська Запорозького), Таврія або Причорномор'я (Крим і прилеглі райони Причорномор'я і Приазов'я), Буджак (межиріччя Дунаю і Дністра), Донецький басейн [2, с. 92, 99].

Михайло Грушевський у свій час чітко окреслив територію Південної (за його термінологією – «Полудневої») України. Він сприймає її в єдності «Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя», включаючи до неї і Крим. Вчений констатує фрагментарний характер дослідження усіх етапів історії Півдня і зазначає, що ця історія ще не склалася в суцільний образ: «Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне і культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим, Кавказьке побережжя, територія Прутсько-Дунайська» [3, с. 58].

Ця «неясність» має історичні корені. Після ліквідації Запорозької Січі Південна Україна стала частиною Російської імперії. Південний регіон дістав офіційну назву Нова Росія (Новоросія, Новоросійський край). Імперська політика на Півдні (в Новоросії) була спрямована на інтеграцію регіону до корінної російської території, перетворення його в частину етнічної Росії. Хоча для цього й робилося багато, мета не була досягнута. Імперський проект «Новоросія» не був реалізований. В той же час відбувався процес, діаметрально протилежного спрямування: перетворення конгломерату історико-географічних територій, в

тому числі і південноукраїнського регіону, з їхніми етнічними і соціально-економічними особливостями в національно-територіальний масив України. Це було довге, складне і суперечливе явище. Надзвичайно інтенсифікувався цей процес у роки Української революції 1917–1921 рр. Революція зруйнувала багато нашарувань минулого, у тому числі ті штучні перепони, що розділяли різні регіони України. Власне, одним із найголовніших завдань революції було об'єднання історично розчленованих, розірваних кордонами і адміністративними межами етнічних українських земель, їхня інтеграція в єдиному національно-державному організмі. Ця інтеграція відбувалася всупереч діям Тимчасового уряду, а потім більшовиків і білогвардійців, що не визнавали український характер регіону і проводили політику, спрямовану на дезінтеграцію України. Всупереч всьому цьому Південь України залишився українським.

Не викликає сумніву необхідність наукового осмислення цього унікального історичного процесу. Однак у літературі цей процес як "цілість" (М. Грушевський) майже не висвітлений. При цьому сучасний читач не може покаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого Півдня саме цього періоду. В останнє десятиліття захищено десятки дисертацій, опубліковано сотні статей і ряд монографій, у яких аналізуються різноманітні події та процеси на Півдні в період революції. До південноукраїнської проблематики звертаються і закордонні дослідники [4-7]. Але можна назвати лише декілька наукових статей, у яких історики побічно торкалися деяких питань інтеграції Півдня в українському територіальному просторі. Серед них – історичне есе Івана Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії», у якому внесок Півдня в українське державотворення пов'язується, головним чином, зі створенням модерної індустріальної бази націотворення [8, с. 155]. Частково питання провалу інтеграційних заходів імперського уряду на Півдні та проблема національно-територіальної інтеграції регіону у складі України розроблялася нами в монографіях [9–10]. Та ці одиничні дослідження не змінюють суті справи.

Метою даної статті є охарактеризувати основні процеси, які віддзеркалюють інтеграцію Півдня в національно-територіальному комплексі України в кінці XIX – на початку XX ст. та провал імперського проекту «Новоросія», тобто, політики, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та виведення регіону з під юрисдикції українських урядів у добу Українських визвольних змагань початку XX ст.

Маніфест Катерини II можна вважати ідеологічною основою імперської політики щодо Півдня України. У південноукраїнському регіоні, що дістав офіційну назву Нова Росія (Новоросія, Новоросійський край) планувалося навіть побудувати третю, окрім Петербурга і Москви, столицю імперії. На роль цієї столиці готували, зокрема, місто Катеринослав. Імперська політика на Півдні (в Новоросії) була чітко спрямована на інтеграцію регіону до корінної російської території. Здавалося, ця політика реалізується успішно. У другій половині XIX ст. тут було ліквідоване Новоросійське генерал-губернаторство, а Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії були прирівняні до «внутрішніх губерній» Російської імперії. Новоросія стала одним із найпотужніших індустріальних і аграрних регіонів царської Росії.

Створення, а потім і ліквідація Новоросійського генерал-губернаторства було проявом певного політичного курсу імперії в приєднаних територіях. Японський дослідник російської історії Кімітака Мацузато, який вивчав відмінності в управлінні різними регіонами імперії в XIX – на початку XX ст., зробив спробу розкрити зміст цього курсу. У складі Російської імперії дослідник виділяє три типи територій: а) «внутрішні губернії», б) краї з етнополітичними генерал-губернаторствами, в) краї з господарськими генерал-губернаторствами. До першої групи відносилися землі, що були включені до складу Московської держави ще в XVII ст. і мали досвід воєводського управління із сильним асиміляторським ефектом. Етнополітичні генерал-губернаторства створювалися, головним чином, в окраїнних регіонах імперії, де проживали так звані «шановні вороги»; головним завданням управління було проведення політики етнічного бонапартизму. Нарешті третя група адміністративно-територіальних утворень – господарські генерал-губернаторства – охоплювала землі, які мали велике економічне і геополітичне значення і були недостатньо освоєні.

Саме до останньої групи і відносилося Новоросійське генерал-губернаторство, утворене в 1822 р. у складі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. З погляду імперської бюрократії, після ліквідації Запорозької Січі це була периферія Російської держави, яка відкривала для неї величезну господарську і воєнно-стратегічну перспективу – освоєння природних багатств і створення бази для просування кордонів далі на Південь. Для досягнення цієї перспективи були потрібні значні зусилля. Саме тому й було створено тут генерал-губернаторство, яке, на наш погляд, є підстави називати не лише господарським, а й воєнно-стратегічним.

Як і в інших регіонах Російської імперії, в Україні існування генерал-губернаторства уряд вважав доцільним лише до того часу, поки тут не буде встановлений міцний воєнно-політичний контроль центру, поки край не стане достатньо русифікованим, освоєним у господарському відношенні й на нього не буде поширене загальноімперське законодавство. На Півдні України, процес уніфікації відбувався також досить швидко і, на думку вищих імперських чиновників, в цілому завершився на початку 70-х рр. XIX ст. [11, с. 456-457; 12, с. 613].

Це і стало підставою для ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства. Але імперський режим робив все, щоб назва регіону – Новоросія назавжди була закріплена за Південною Україною. Ця назва поступово й справді «приживалася». Однак самою назвою справа не вирішувалася. Головне полягало у тому, чи буде сформований на цій території прийнятний для імперії етнічний склад населення, чи вдасться цей регіон русифікувати.

Та з самого початку російської присутності на Півдні виявилось, що незважаючи на всі зусилля влади, регіон не втрачає українського характеру. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, загальна чисельність жителів Півдня станом на 1796 р. становила 1 млн осіб. Українців серед них було понад 70% [13, с. 118]. Протягом XIX ст. в результаті природного приросту, масових міграцій з Правобережної, Лівобережної України, російських губерній і розселення зарубіжних колоністів чисельність населення Південної України різко збільшилася. За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було 6295,1 тис. жителів. Але матеріали перепису свідчать, що етнічний склад населення регіону кардинально не змінився, домінуючим етносом все-таки залишався український, хоча як і раніше, регіон був багатонаціональним [14, с. 62-64].

Але справа не обмежувалася національним складом краю. Південь увійшов у XX століття найрозвинутішим регіоном України. Однак, цей регіон з його чорноморсько-азовськими портами і транспортною та складською інфраструктурою відіграв в історії України роль, що далеко виходила за межі його суто економічного значення. Історичне покликання Півдня виявилось в тому, щоб кардинально змінити напрямки товаропотоків, які до останньої чверті XVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина і Гетьманщина – на Росію. Це розривало Україну по Дніпру на дві частини. Після того як були обладнані азовські та чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра розпочала переорієнтування на Південь. Це сприяло тому, що роз'єднані століттями землі України стали перетворюватися в об'єднаний народногосподарський організм. У вітчизняній історичній літературі вже зазначалося, що в першій половині XIX ст., в часи формування капіталізму, Південь став потужним чинником господарської інтеграції українських земель [15, с. 274; 16, с. 155-163]. Разом із тим, розширення зв'язків з країнами Заходу ослаблювало російський економічний вплив на Півдні.

Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, "Південь став економічним центром тяжіння новітньої України". Причому істотні відмінності, які раніше існували між ним і рештою регіонів Наддніпрянської України, швидко зникали. Південь перетворювався в інтегральну частину українського національно-територіального масиву.

Таким чином, інтеграційні заходи російського уряду на Півдні не увінчалися успіхом. Південний регіон так і не став частиною Росії. Успереч планам російського уряду, тут протягом XIX – початку XX ст. сформувалася надійна інфраструктура українського націотворення. Її основу складало капіталістичне господарство, яке відіграло визначну роль у формуванні українського ринку. Як у всіх інших регіонах України, капіталістична модернізація Півдня сприяла інтенсивній соціальній мобілізації, кардинальному оновленню соціальної структури, відродженню української культури.

В той же час для регіону на початку XX ст. характерне значне відставання української більшості на шляху модернізації і самоорганізації від росіян, євреїв, греків і представників деяких інших національних меншин Півдня. Українці були представлені здебільшого селянством. У промисловості, торгівлі, на залізницях та інших ділянках праці, пов'язаних із сучасним виробництвом, їх було порівняно мало. Прошарок українських робітників, дрібною та великою торгівельно-промисловою буржуазією, інтелігенцією був тонким і маловпливовим. Хоча можна констатувати і сприятливу тенденцію: поступово, але неухильно цей прошарок збільшувався.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні Україні розвивався український театр, діяли місцеві осередки українських національних партій, «Просвіти» та інші національно-культурні організації.

Своєрідності цим процесам надавали *територіальні тенденції*, які формували тут регіональну ідентичність, яка перебувала в досить складних відношеннях до російської і української національної свідомості. Про ці тенденції вже йшла мова як у дореволюційній літературі [17, с. 876; 18, с. 24], так і в наших публікаціях [19; 20]. Носіями територіальних настроїв були різні соціальні верстви й національні групи Півдня, зокрема, місцева багатонаціональна буржуазія, ліберальна інтелігенція та, певною мірою, інші верстви міського населення південної частини України. Будь-яке рішення центральної влади щодо свого регіону вони сприймали з урахуванням його подальшого впливу на їхнє благополуччя. Захищаючи свої життєві принципи, привілеї і прибутки, ці групи людей змушені були ставати на позиції *регіонального* (інакше – *місцевого, територіального*) патріотизму і навіть критикувати політику царизму, якщо вона якимось чином суперечила їхнім інтересам. Під впливом регіональних настроїв до певної міри перебувало місцеве самоврядування і навіть частина чиновників, що вимагали для себе і, безумовно, для регіону ширших повноважень. В умовах російської революції 1905 р. місцевий регіоналізм втілювався у проекти створення на Півдні автономної від імперського центру державної одиниці – Південно-Руської або Чорноморської республіки на чолі з популярним в Одесі адвокатом О. Пергаментом [17, с. 876; 21, с. 70]. Ідею створення на Півдні України демократичної республіки підтримував також відомий революціонер лейтенант П. Шмідт [23, с. 137].

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо оцінки співвідношення територіальних тенденцій і національних вимог українського народу, хоча дискусія стосовно цього продовжується багато десятиліть.

Так М. Гордієнко (М. Порш) в статті «Капіталізм и русская культура на Украине» (1912 р.) констатував тісний зв'язок між територіальними й національними суперечностями в Україні і прогнозував перспективи їх зближення [18, с. 24]. З подібною точкою зору виступив у 20-ті роки XX ст. відомий український історик М. Слабченко [23, с. 226].

Така точка зору особливо актуальна, коли мова йде про Південну Україну. Тут заклики до децентралізації, зміни політичного ладу імперії та встановлення особливого статусу Півдня з вуст місцевих жителів звучали значно частіше, ніж в інших регіонах. І можна погодитися, що подібні регіональні ініціативи

в умовах жорсткої бюрократичної централізації, яка панувала в Російській імперії, не суперечили корінним інтересам українського руху. На думку сучасного харківського дослідника Д. Чорного, територіальну ідентичність можна вважати «перехідною сходинкою» до формування нової національної самоідентифікації міської людності [24, с. 140].

Перша світова війна, яка супроводжувалася масовими жертвами військових і цивільного населення, знищенням надбань цілих поколінь, не зупинила процес формування загальнонаціонального територіального комплексу. Війна надзвичайно форсувала процес модернізації населення, готувала його до участі у вирішенні проблем, які принесло XX ст. – століття краху імперій і революцій. Війна спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності почався внутрішній розпад. Плином подій залежні народи Російської й Австро-Угорської імперій залучались до процесу перетворення в модерні нації, а національно-визвольний рух впритул підійшов до вирішення завдань державотворення. У роки Першої світової війни в регіоні не припинилась діяльність громадських організацій і політичних партій, опозиційно чи відверто вороже налаштованих стосовно царизму. Влада на деякий час могла знизити їхню активність, але ліквідувати причини, які викликали їхню появу, була не в змозі.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух залежних народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон. Південь став одним із важливих ареалів Української революції. Період Центральної Ради супроводжувався інтенсивною інтеграцією Півдня в єдиному національно-територіальному комплексі України. Одним із головних завдань революції, серцевиною «українського проекту», було об'єднання етнічних українських земель у єдиній державі – соборність, і Центральна Рада у своїй діяльності прагнула реалізувати цю ідею. Незважаючи на жорсткий опір російського Тимчасового уряду, який прагнув відірвати південний регіон від України і залишити у складі Російської держави, переважна більшість населення Півдня виявила бажання бачити свій край складовою частиною Української Народної Республіки. Яскравою демонстрацією цього були вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів, на яких українські національні партії здобули переконливу перемогу. Після III Універсалу над регіоном (за винятком Криму) було встановлено суверенітет Української Народної Республіки.

Проголошену III Універсалом Українську Народну Республіку схильні були визнати деякі країни Антанти і, як альтернативу більшовизму, навіть деякі політичні сили загальноросійської орієнтації, які раніше не підтримували Українську революцію. Що ж стосується більшовиків, то вони продовжуючи великодержавну політику Тимчасового уряду, намагалися знову підпорядкувати Південь російському центру, тепер уже радянському.

Спроба більшовиків розчленувати Україну шляхом утворення на Півдні автономних радянських республік, безпосередньо підпорядкованих російському центру (Донецько-Криворізька і Одеська радянські республіки, Радянська республіка Тавриди та ін.), зазнала краху. Ці штучні утворення навесні 1918 р. були ліквідовані. Під тиском об'єднаних українсько-німецьких і австрійських військ залишки розбитих більшовицьких частин покинули територію України і над Півднем знову був утверджений суверенітет УНР.

Регіоном стали управляти українські урядовці, керуючись інтересами України і спираючись на її закони. Оскільки в регіоні діяла окупаційна адміністрація, вони узгоджували з нею основні рішення. Знову була подолана ізольованість Півдня від решти української території, яка свого часу штучно підтримувалась проросійськими силами; в своєрідних умовах війни й окупації відбувалася інтеграція регіону в загальноукраїнський державно-політичний комплекс.

Прагнучи ліквідувати наслідки російського централізаторського управління, Центральна Рада почала адміністративно-територіальну реформу, яка ґрунтувалась на врахуванні історичних, господарських і соціально-політичних особливостей регіонів. Новий земельний поділ, який почав впроваджуватися 6 березня 1918 р., коли Південь ще залишався під контролем більшовиків, був покликаний гармонізувати відносини земель, у тому числі південноукраїнських, з новим, київським центром. Цим законом скасовувався поділ на губернії та повіти і, враховуючи історичні і економіко-географічні реалії, територія УНР розділялася на 32 землі. Три південні губернії (Катеринославська, Херсонська і Таврійська (без Криму)) включалися до складу таких земель: *Помор'я* з центром у Миколаєві (частини Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів Херсонської губернії, сучасна Миколаївська область); *Одеса з околицею* (від сучасного обласного центру на сході до Дністровського лиману на заході і від лінії Березівка–Роздільне на півночі та до Чорного моря на півдні); *Низ* із центром у Єлисаветграді (колишні частини Єлисаветградського, Олександрійського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, тобто у межах сучасної Кіровоградської області, північного сходу Миколаївщини та невеликої частини північного заходу Дніпропетровщини); *Січ* із центром у Катеринославі (колишній Катеринославський, частини Верхньодніпровського, Новомосковського, Олександрівського повітів Катеринославської та Херсонського повіту Херсонської губернії, тепер південний захід сучасної Дніпропетровської і північний захід Запорізької областей); *Запоріжжя* з центром у Бердянську (колишній Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії, тепер – південь Запорізької області); *Нове Запоріжжя* з центром у Херсоні (колишні частини Херсонського та Дніпровського повітів Херсонської губернії, сучасна Херсонська і південний схід Миколаївської областей); *Азовська земля* з центром у Маріуполі (колишній Маріупольський, Павлоградський і Олександрівський повіти Катеринославської губернії, південь сучасної Донецької, північ Запорізької та схід Дніпропетровської областей), *Донеччина* з

центром у Слов'янську, *Половецька земля* – центр Бахмут. Тираспільський повіт і частина Ананьєвського Херсонської губернії були включені до Подністров'я з центром у Могилів-Подільському. Частина Єлисаветградського повіту Херсонської губернії мала ввійти до краю *Лобуж'є* з центром в Умані [25, арк. 40–40 зв.; 26, с. 16–17]. Але адміністративно-територіальна реформа Центральної Ради не була завершена, і після перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман відмовився від земельного і повернувся до старого губерньського поділу.

Доба Центральної Ради позначена бурхливим національно-культурним відродженням. В регіоні значно посилювався інтерес до української культури, друкованого слова, театру. Народжувалася українська школа. Ренесанс переживали «Просвіти» та інші національно-культурні товариства, у сфері впливу яких опинилися тисячі й тисячі жителів регіонів. Значна частина населення Півдня, яка раніше не задумувалась над своїм національним походженням, стала відчувати себе українцями і включилася в державотворчий процес.

Але історія кинула територіальній цілісності України ще один виклик – німецькомовна і кримськотатарська національні меншини виступили із планами створення в Таврії та Криму своїх державних анклавів – колонії Крим-Таврія під протекторатом Німеччини та незалежної кримськотатарської держави [27, с. 89; 9, с. 118–125]. Ці плани не були реалізовані внаслідок принципового курсу УНР на збереження територіальної цілісності України і складного комплексу зовнішньополітичних факторів, які виявилися тоді сприятливими для української соборності.

У цілому, рухи національних меншин у зазначений період були спрямовані проти українського суверенітету над регіоном і мали сепаратистський характер. Більшість жителів великих міст регіону не підтримали політичну програму Центральної Ради. Соціокультурний розкол між містом і селом зберігся. Але характер подій все ж визначала українська більшість, яка переживала процеси інтенсивної національної консолідації, що проявлялися в різних сферах життя, зокрема в політичній, освітньо-культурній, економічній тощо. Значна частина населення Півдня, яка раніше не задумувалась над своїм національним походженням, стала відчувати себе українцями і діяти відповідно до цих почуттів.

Усі ці процеси в комплексі можна характеризувати як важливий етап у формуванні модерної української нації.

Загально визнано, що процес націотворення в період Центральної Ради охопив перш за все сільське населення. «За дев'ять революційних місяців 1917 р. українське селянство пройшло шлях "із селян в націю"» [28, с. 117], – писав Я. Грицак. Але новітні дослідження свідчать, що цей процес поширився не лише на селянську масу. Усвідомлення своєї приналежності до української нації в 1917 р. досить швидко стало проникати і в товщу міського українства, особливо в провінційних містах [29, с. 15].

Однак формування модерної української нації в період Центральної Ради не завершилося. По-перше, для переведення стихійної етнічної ідентифікації в усвідомлену національну ідентичність вкрай необхідні національне виховання і освіта. По-друге, процес націотворення не одержав належної економічної бази. По-третє, становлення модерної нації передбачає участь у цьому процесі, крім селянства, міщанства та інтелігенції, ще й промислової, аграрної, військової та інтелектуальної еліти. Але таке бачення націотворення не відповідало теоретичним уявленням тодішніх керівників Української революції, які поняття нації штучно звужували до селянства і національної інтелігенції. У результаті представники української буржуазії, великих землевласників, а також пов'язані з ними своїм походженням і способом життя військові, інтелігенти і службовці, які після Лютневої революції відчували себе українцями і прагнули до участі в українському державотворчому процесі, були від нього відсторонені соціалістичними лідерами Центральної Ради. Це негативно відбилося на розвитку Української революції, особливо на Півдні України. Але всі ці несприятливі обставини не знецінюють видатних успіхів тодішнього націотворення, які можна охарактеризувати коротко: у 1917 р. українці спромоглися створити власну державність, органічною частиною якої був український Південь.

За відносно короткий період Гетьманату Скоропадського відбулося істотне поглиблення інтеграції Півдня в Українську Державу. Історичним фактом стала політична переорієнтація південноукраїнського регіону на столицю України – Київ. З офіційних документів і масової свідомості починає зникати стара назва південноукраїнського регіону «Новоросія», що закріпилася за краєм ще з часів Катерини II. Місцеве населення незалежно від політичних поглядів і національно-культурних орієнтацій усе більше усвідомлювало, що територія трьох губерній – Херсонської, Катеринославської та Таврійської – є невід'ємною складовою частиною України. У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський зазначав, що «...все, що сприяє розвитку почуття єдності між всіма мешканцями України, буде Україну, і руйнує її все, що її роз'єднує. Наприклад, ...розвиток спільного всім почуття спільної території... сприяє нашому виліченню з хвороби недержавності» [30, с. 419].

Важливу роль у закріпленні Півдня України як невід'ємної частини України відіграла зовнішня політика Гетьмана, спрямована на послідовний захист національних інтересів України. У зовнішній політиці національний характер режиму Скоропадського виявився особливо рельєфно. Не викликає сумніву і соборницький напрям його курсу. Міжнародна спільнота, принаймні держави німецько-австрійського блоку, і ті нейтральні країни, що схилилися до визнання Української Держави, сприймали її в сукупності всіх історичних регіонів, у тому числі південноукраїнського. Але «дипломатія, це мистецтво можливого». Українські дипломати не могли б нічого зробити, коли б не спиралась на життєві реалії. Вони виходили з того зрозумілого, базованого на даних наукового аналізу факту, що більшість населення південноукраїнських губерній становлять українці. У тих випадках, коли Україна претендувала на територію

Криму, вона була впевнена, що має на це більше прав, ніж будь-яка інша держава (Росія чи Туреччина), чи навіть кримськотатарська національна меншина півострова, якій українським урядом пропонувалась територіальна автономія.

В цілому, режим П. Скоропадського, незалежно від намірів його керівників, сприяв інтеграції Півдня у складі Української держави. Для долі України, зокрема її південного регіону, особливо важливим було те, що Українська Держава залучила до співпраці й ті досить впливові і численні групи населення, які були далекі від українства. Вони були змушені працювати в ім'я розбудови Української Держави й у багатьох випадках робили це цілком щиро і продуктивно. Певним чином на їхній настрій впливали зовнішні обставини: у Росії палахкотіла громадянська війна, а заможні верстви там стали об'єктом "червоного терору". На цьому тлі Україна була оазою спокою і порядку. Досить поширеною та логічно вмотивованою є думка про те, що Гетьманат прищепив значній частині русифікованої еліти України ідею національної державності та залучив її до реалізації цієї ідеї. Свого часу про це писав В. Липинський, у новітній історіографії цей погляд вперше сформулював у популярній "Історії України" О. Субтельний, а тепер повторюють багато авторів [31, с. 455]. У результаті українська національна ідея вийшла за межі вузького кола національної інтелігенції – у ширші, економічно надійніші верстви "хліборобів", тобто в середовище заможного селянства і поміщиків. За переконанням В. Липинського, якщо б історія відвела Скоропадському більше часу, він зміг би захопити ідеєю української державності і значно ширше коло селянства, поміщиків, представників торговельно-промислових кіл і вирвати їх з-під монополії "ідеологічної секти", як він називав національну інтелігенцію. По суті, зазначає Я. Грицак, в умовах режиму П. Скоропадського була здійснена спроба впровадити концепцію української нації, яка ґрунтувалась не на етнокультурній ідентичності, а на лояльності до Української Держави (громадянсько-територіальна модель), причому ця держава розумілась у широкому територіальному, а не у вузькому етнічному значенні [28, с. 129]. У рамках цієї держави почали формуватись умови для узгодження громадянсько-територіальних і національно-культурних ідентичностей. Особливо важливим це було для Півдня України з його розвинутими регіональними тенденціями, які ще недавно набували характеру антиукраїнського сепаратизму.

У загальному підсумку все це означало, що у складних і суперечливих умовах 1918 р. продовжувався процес формування модерної української нації.

В умовах Директорії події в південному регіоні розвивались у руслі загальноукраїнських тенденцій. Після гетьманської грамоти про федерацію з Росією, що поставила під сумнів самостійницький статус України, почалося масове антигетьманське повстання, яке з центру держави швидко поширилось на весь південний регіон. Правобережна територія регіону, за винятком портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона та вузької прибережної смуги, що потрапила під контроль військ Антанти, при активній участі місцевого населення перейшла під владу українського республіканського режиму, який розгорнув тут реалізацію своєї соціально-економічної та політичної програми. Сільське і міське населення лівобережного Півдня, включаючи територію Донбасу, визнало або, у своїй більшості, було готове визнати владу Директорії.

Необхідно спеціально зазначити, що у боротьбі за владу на Півдні на боці Директорії брали участь в основному місцеві сили – повстанці або гетьманські військові з'єднання, що перейшли на її сторону. Ніякої допомоги з Півночі (крім відрядження сюди деяких офіцерів і урядовців) не надходило. У південноукраїнському регіоні виявилось достатньо власних ресурсів, щоб розгорнути збройну боротьбу за встановлення тут української національної влади.

Внутрішні конкуренти республіканського режиму – махновці і місцеві більшовики – не мали шансів надовго закріпитися тут. Це визнавали їхні видатні представники, а на практиці яскраво продемонстрував провал махновсько-більшовицької авантюри із захоплення наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. Катеринослава. Від повного розгрому махновців врятувала зовнішня сила – регулярні війська Російської Федерації, що наступали з півночі. З цією силою Н. Махно ще у грудні 1918 р. встановив союзні відносини. Директорія намагалася «відірвати» махновців від більшовиків, але це їй не вдалося.

Крім регулярних військ Радянської Росії в регіоні діяли також російські білогвардійські формування. Південно-східна частина України вже наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. стала перетворюватися в один із важливих ареалів російської громадянської війни, до якої втягувалося місцеве населення. І більшовики, і білогвардійці прагнули знайти тут своїх прибічників і заручитися їхньою підтримкою. При цьому і ті, й інші не визнавали українського характеру регіону і нещадно боролися з тими, хто ідентифікував себе як українця.

Трагізм становища Директорії полягав у тому, що міжнародна обстановка для неї склалася надзвичайно несприятливо. У Директорії зовсім не було союзників, зате було багато ворогів, серед яких найнебезпечнішим виявилась більшовицька Росія. Прорвати міжнародну ізоляцію Директорії було надто важко. Зовнішньополітичні успіхи Центральної Ради і Гетьманату пояснювались обставинами часу. Визнання німцями та їхніми союзниками в лютому 1918 р. Української Народної Республіки було викликане значною мірою воєнно-політичною кон'юктурою. Укладаючи мир на Сході, німці сподівалися вивільнити війська для війни на Заході і разом із тим за рахунок ресурсів України поліпшити своє продовольче становище. Антанта в особі її представників на Півдні України – французів, провадивши наприкінці 1918 р. свою політику щодо Директорії УНР, виходила з необхідності відновлення Російської держави, яка б залишилася в майбутньому союзницею Франції та сильною противагою Німеччині на Сході. Це також кон'юктурні розрахунки. Але до цих надій примішувалися і невластиві для політики емоції – французи не могли вибачити українцям мир з німцями ще й тому, що він, на їхній погляд, затягнув війну і коштував Франції тисячі і тисячі життів фронтовиків. Складні переговори, які продовжувалися протягом усього терміну

перебування французів в Одесі, мало що дали українцям, хоча поступово справа все-таки йшла в напрямку зближення позицій сторін. Це було викликане логікою подій, яку французькі дипломати не могли нескінченно ігнорувати. Взявши під контроль російський центр, більшовики після закінчення Світової війни стали швидко встановлювати свою владу над національними регіонами, які залишали окупаційні війська Німеччини й Австро-Угорщини.

Справжнє «прозріння» стало приходити тоді, коли Україна і Росія опинилися під повним контролем більшовиків: «Тільки пізніші тверді факти життя переконали Фрейденберга (полковник Фрейденберг – начальник штабу командувача союзних сил на Півдні Росії генерала д'Ансельма – Авт.), що він трагічно помилявся і своєю помилкою спричинив до поразки демократії на Сході Європи. Тим самим він допоміг Советській Росії до її перемоги і до її пізнішої загрози для цілої Європи з боку Советської Росії» [32, с. 69].

Отже, у ході революції Південь, як і інші регіони України, зазнав глибокої внутрішньої трансформації. Плином подій він був втягнутий у загальноукраїнський суспільно-політичний процес, внаслідок чого відбувалося його зближення з рештою української території. Є всі підстави характеризувати цей процес як продовження тривалої і суперечливої інтеграції Півдня в загальноукраїнському національно-територіальному комплексі.

У збройній боротьбі, яка розгорнулася на Півдні України в 1919–1921 рр., вирішувалася не лише доля революції, загальноукраїнські чи всеросійські проблеми. На полі бою, а ще більше – у свідомості людей продовжувалася давня суперечка про те, хто має більше історичних прав на регіон, кому – Росії чи Україні – він має належати. Одночасно відбувалася кристалізація національної свідомості українського населення регіону, і всі політичні режими, які тут утверджувалися, так чи інакше змушені були зважати на цю обставину.

У 1919–1920 рр. Південна Україна була ареною змагань двох політико-ідеологічних режимів – білогвардійського і радянського, яких об'єднувало негативне ставлення до української ідеї, принципу суверенітету України та її соборності. Кожен із цих режимів, закріплюючись в Україні, прагнув ліквідувати наслідки перебування при владі своїх попередників, у тому числі й українських урядів – Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського і Директорії УНР. І білогвардійці, і більшовики сприймали Південну Україну через призму своїх стратегічних і тактичних інтересів. При цьому кожен із них стояв перед необхідністю узгодити ці інтереси з історичними реаліями, найважливішою з яких був український характер південного регіону. Від того, наскільки це вдавалося, значною мірою і залежала доля цих режимів.

З установленням влади А. Денікіна на Півдні був призупинений процес інтеграції регіону в єдиний український національно-територіальний комплекс. Здійснювалося повернення до антиукраїнської політики, що панувала в російських політичних і військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України (за термінологією денікінців – Новоросії) стала теза про відновлення «єдиної, великої, неподільної Росії». Максимум, на що могло розраховувати місцеве населення («новороси») – це широке місцеве самоврядування. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії не розглядався як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що місцеве населення було підбурене до «сепаратизму» штучно, а сценарій української революції був розроблений за кордоном – у Німеччині.

Хибність політичного курсу А. Денікіна визнав генерал П. Врангель. Монархіст, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель зумів змінити напрямок білогвардійської політики на Півдні України. Плануючи вторгнення в Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні. П. Врангель визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р. під тиском обставин заявляв навіть про визнання незалежності української держави. Критикуючи генерала А. Денікіна за прямолінійність, П. Врангель спробував втілити на практиці конкретні плани щодо об'єднання антибільшовицьких сил. Ним провадилась робота з установлення контактів з отаманами повстанських загонів у енерівської орієнтації, які перебували в тилу у «червоних» на Півдні, для спільної боротьби з більшовицькою владою. Однак загального об'єднання українських національних і білогвардійських сил, на що так розраховували як генерал П. Врангель, так і С. Петлюра, досягти не вдалося.

Досить складну еволюцію у ставленні до української ідеї пережили махновці. Врешті-решт, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. вони почали схилитися до визнання необхідності врахування національного фактора у визвольній боротьбі і навіть спільних дій з українськими силами. До таких висновків Н. Махна невідворотно вела логіка боротьби, зокрема селянський, український за своїм складом характер повстанського руху, який протистояв місту з його російським і русифікованим населенням [33, р. 294].

Більшовики у ставленні до Південної України у порівнянні зі своїми політичними конкурентами, зокрема білогвардійцями та махновцями, виявили більшу гнучкість. Після певних коливань, долаючи вплив крайніх російських шовіністів у своїх лавах, вони публічно визнали принцип територіальної цілісності України, у тому числі приналежність до неї Півдня.

Хоча існували і інші проекти. Так, наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. частина колишніх керівників Донецько-Криворізької республіки виступила з проектом відновлення цього автономного утворення у складі Росії. Серед них був і Артем (Ф. Сергєєв), один із фундаторів ДКР [34. – С. 168]. У Донбасі ці настрої були досить поширені й про них доповідали в ЦК РКП(б) уповноважені, які виїжджали в Україну [35, с. 111; 36, с. 170].

Ставлення до Півдня України, як до частини Росії, а до її населення, як до росіян (або новоросів), залишилося характерним для багатьох більшовиків, у тому числі й найвищих керівників РСФРР, не виключаючи В. Леніна. Так у його телеграмі голові Раднаркому УСРР Х. Раковському від 15 квітня 1919 р. територія, де були розташовані курортні міста Одеса, Гола Пристань, Бердянськ, називалася «півднем Росії». Подібні географічні «відкриття» можна знайти і в інших публікаціях В. Леніна [37; 38]. Разом з тим, іноді в 1919 р. він ідентифікував Південь саме з Україною [39; 40].

Напевне, долю Півдня вирішила знаменита більшовицька «революційна доцільність», яка цього разу зіграла на користь територіальної цілісності України. Геополітичне становище регіону примушувало сприймати його як найближчий тил для розгортання революційного походу на Захід, де, здавалося, уже палахкотить вогонь "світової" революції. Весною 1919 р. у південних губерніях почали формуватися національні військові підрозділи, які планувалося спрямувати в Центральну Європу і на Балкани. Було очевидно, що нова спроба інкорпорації Півдня до складу Росії викличе серйозні військово-політичні ускладнення. Неважко було спрогнозувати, що проти приєднання до Росії виступила б значна частина населення, зокрема та, що знаходилася під впливом українських соціалістів, для яких принцип державного суверенітету України був особливо важливим. Цей виступ міг зірвати хлібозаготівлі на Півдні і поставки донецького вугілля в центр Росії. Не можна було вирішувати одночасно декілька надто складних проблем – приєднувати Україну до Росії, вилучати (насилницьким шляхом, бо іншого тоді не було) хліб у селян, видобувати вугілля і поставляти його на Північ, і готуватися до воєнного походу на Захід. Треба було зупинитися на розв'язанні найважливіших з цих завдань.

Зупинилися на світовій революції, хлібі й вугіллі. Було вирішено відмовитися від спроб відірвати цей регіон від решти України, визнати територіальну цілісність УСРР у звичних для населення межах 9 губерній (без Криму) і проголосити федеративні зв'язки України з Росією. Разом із тим, шляхом адміністративно-територіальних перетворень зміцнювався контроль над регіоном.

Територіально об'єднана Україна – і від цього принципу більшовики не відступали ні на йоту – неодмінно мала бути радянською і перебувати під контролем РКП(б) – унітарної загальнодержавної партії, обласною організацією якої була КП(б)У. При дотриманні цих умов вони були готові навіть визнати *незалежність УСРР* у межах III і IV Універсалів, тобто із включенням до неї всього Півдня (у т. ч. і Донбасу). Про цю позицію було оголошено в партійних документах і статтях В. Леніна наприкінці 1919 р. Правда, жоден з керівників більшовицької партії не пояснив, яким чином можна забезпечити незалежність двом країнам – Україні і Росії, якими управляє одна політична партія – РКП(б). Напевне, для цього слід було б змінити статус КП(б)У, зробити її рівноправною з РКП(б). Але це питання не підлягало дискусії. Спроба С. Мазлаха і В. Шахрая на початку 1919 р. поставити його на обговорення (свою точку зору вони сформулювали гранично ясно: якщо «самостійна Україна – тоді повинен бути і "свій" уряд і "своя" партія; ...або Україна – це "Південна Росія"» [41, с. 295-296]) закінчилася безрезультатно. Про реальну, а не про декларативну незалежність України керівництво РКП(б) не хотіло й чути. 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР був підписаний союзний договір, який супроводжувався звуженням владних повноважень Раднаркому України і розширенням контролю московського партійного центру над усіма сторонами життя республіки.

Логічним завершенням цього процесу було утворення в 1922 р. Союзу РСР. Нова держава була оголошена як союз рівноправних республік. Але за лаштунками радянської федерації була відтворена єдина централізована держава. Разом із тим на механічне злиття України з Росією більшовицька партія не пішла. Після жорстокої п'ятирічної боротьби з національно-визвольним рухом ідея територіальної цілісності та суверенітету України стала настільки близькою та зрозумілою її населенню, у тому числі мільйонам жителів Півдня, які стали ідентифікувати себе як українців, що ігнорувати цей факт було вже неможливо. За Україною були залишені формальні ознаки суверенітету: власна конституція, уряд, чітко означена територія, позначена на політичних картах, адміністративно-територіальний устрій. Це було побічним визнанням досить високого рівня національно-територіальної консолідації українців.

Отже, була радянська політична карта з позначенням УСРР.

Як зазначає відомий американський історик, спеціаліст з націотворення, Бенедикт Андерсон, етно-географічні карти (як і публікації переписів населення), здатні справляти величезний вплив на формування свідомості суспільства. Вони підштовхують своїх творців і споживачів до політики з революційними наслідками [42, с. 214-215]. Складена на підставі даних демографічного перепису карта, яка є науковою абстракцією, моделлю реальності, репрезентує те, що існує в дійсності. Але замість того, щоб тільки репрезентувати, вона може стати моделлю і водночас стимулом конкретизації життєвих реалій. У результаті карта може обумовити як урядові, зокрема дипломатичні дії, так і військові операції.

Ця теза Б. Андерсона здобула підтвердження на прикладі Півдня України. Поява на картах у складі УНР, а потім і Української Держави південних губерній сприяла формуванню в уяві європейської спільноти (і Туреччини) образу України як національно-територіального масиву, що включав у себе і південний регіон.

З іншого боку, етнічна карта стимулювала національні рухи меншин Півдня України. У літературі наводиться випадок, який посилив національні прагнення кримських татар і примусив їх уже в липні 1917 р. всерйоз замислитися над створенням незалежної кримськотатарської держави. Мова йде про візит у липні 1917 р. керівників кримськотатарського національного руху Д. Сейдамета і А. Озенбашли до Києва, де вони зустрічалися з лідерами Центральної Ради. Делегати привезли із собою доповідну записку, у якій висловлювалася надія на підтримку з боку Києва планів на проголошення в Криму автономії.

Пропонувалось у перспективі приєднати Крим до України (на правах автономії) [43; 44, с. 65]. З Києва кримські татари виїхали у пригніченому стані, хоча причина була не у відмові українців вести переговори про майбутні відносини. В одному із службових приміщень Центральної Ради увагу кримських делегатів привернула етнографічна карта України. Татарські представники привезли цю карту до Криму і пред'явили її своїм товаришам з Мусульманського виконавчого комітету (орган, обраний на з'їзді кримськотатарського народу влітку 1917 р.). Мова, напевне, йшла про оглядову карту В. Геріновича, яка грішила неточностями. На цій карті центральна та північна частина Кримського півострова на північ від лінії Феодосія – Євпаторія була визначена як територія з переважно українським населенням, що, безумовно, не відповідало тодішній ситуації. Карта справила на членів Мусульманського виконавчого комітету таке сильне враження, що її обговорення тривало цілу ніч. Саме інцидент з картою, за свідченням одного з провідників комітету Д. Сейдамета, був одним із чинників радикалізації вимог татар, бо в такому трактуванні етнографічного складу кримського населення татари вбачали, хоча й у невизначеній перспективі, можливі претензії новоукраїнської держави, яка формувалася, на землі, де проживало корінне населення півострова [45, с. 101]. Після того як Центральна Рада проголосила УНР, кримськотатарський національно-визвольний рух швидко радикалізувався.

Отже, рухи за створення на Півдні кримськотатарської держави і німецького державного анклаву ґрунтувались, в тому числі, на картах розселення кримськотатарського та німецькомовного населення.

Разом із тим провал цих планів свідчив, що в конкретно-історичній ситуації 1918 р. можливостей для реалізації цих проектів було явно недостатньо. Український етнічний елемент на Півдні домінував настільки переконливо, що робив дуже проблематичним створення тут інонаціональних державних утворень навіть за умови всебічної іноземної підтримки. В результаті, в 1918 р. зазнали краху проекти проголошення незалежності кримськотатарської держави на Кримському півострові і держави німецькомовної меншини в Таврії.

З позначенням кордонів радянських республік (а не лише губерній) виготовлялися карти після перемоги більшовиків. Ця обставина відбивала нові життєві реалії та зміни в масовій психології населення і нових еліт. Відхилення від цього правила сприймалося як аномалія. Коли в травні 1921 р. В. Леніну показали пробний екземпляр «Атласа Росії», виданий 1-м Державним картографічним закладом в Москві, він висловив своє незадоволення. Серед недоліків нового видання було зазначено: «Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані. Цього не зроблено здебільшого. Ні для України, ні для Білорусії. (Німецька комуна? Марійська область? Усі кавказькі республіки?)» [46, с. 165-167].

Тим самим більшовики остаточно визнали включення Півдня до складу українського національно-територіального масиву, що створювало умови для продовження тут націотворення.

Усі ці процеси в комплексі дають підстави охарактеризувати 1917 – початок 20-х рр. як важливий етап у формуванні модерної української нації.

Що відбувалося в наступні роки?

Свою подальшу політику щодо України більшовики змушені були проводити з урахуванням охарактеризованої вище ситуації. Відтак, в радянських умовах процес націотворення не зупинився, хоча набув нових, багато у чому специфічних рис.

Вимушена українізація 20-х – початку 30-х рр. сприяла народженню цілої генерації національної інтелігенції, яка стала заповнювати недоступні їй раніше міські сфери інтелектуальної діяльності. Українська національна ідея не була подолана. У формі націонал-комунізму вона продовжувала реалізуватися в практичній діяльності частини радянсько-партійної і господарської верхівки УСРР. Наростали настрої до суверенізації України у складі СРСР. «Українізація "знизу" у поєднанні з українізацією суспільної верхівки на кінець 20-х рр. підвела українців до порогу повноцінної нації» [47, с. 234], – зазначав Б.Кравченко.

Однак, цей поріг тоді перейти не вдалося. На початку 30-х рр. XX ст. почалися масові репресії проти українства, більшовики відмовилися від українізації і процес націотворення був загальмований.

Це стало можливим не лише внаслідок зміни політичної лінії. Справа полягає і в тому, що попередній процес формування модерної української нації недостатньо глибоко торкнувся міста. Адже коли ми говоримо про національну свідомість населення Півдня і націотворення в цьому регіоні, то маємо на увазі, головним чином, село, населене переважно українцями. Під час революції село стало ясніше усвідомлювати себе українським. Саме в селі черпала свою підтримку і Центральна Рада, і Директорія, і національно зорієнтовані антирадянські повстанці, а пізніше – націонал-комуністи.

Але село було лише частиною соціального організму України. Було ще й місто, особливо велике, національний склад якого був переважно неукраїнським. Місто змушене було визнати національно-культурні метаморфози, які відбулися в селі. Однак воно від цього мало змінилося. А значить, не зник і глибокий соціокультурний розкол між містом і селом, що склався ще в XIX – на початку XX ст. Можливо, вважають дослідники, він навіть загострився [48, с. 221-224]. Нічого несподіваного в цьому не було. Для ліквідації розколу між містом і селом необхідна була цілеспрямована державна політика. Але про її необхідність, про гармонізацію відносин між містом і селом, говорили лише керівники Української революції [49, с. 39]. Та не вони виявилися переможцями. Перемогли більшовики, які в 1917–1921 рр. не ставили питання про українізацію зросійщеного міста, про ліквідацію соціокультурного розколу між містом і селом.

Навпаки, цей розкол використовувався ними для зміцнення свого контролю над селом, а значить – Україною в цілому.

Збереження цього розколу ставило під сумнів перспективи подальшого націотворення. Адже без українізації міста, без ліквідації антагонізму між містом і селом, успішне націотворення неможливе. Про це свідчить досвід інших європейських країн, які в XIX – на початку XX ст. пережили процес модерного націотворення. Адже місто – це сучасна індустрія, це робітники і менеджери, науковці і митці, політики і управлінці. Місто – зосередження еліти суспільства. До тих пір, поки народ не оволодіє висотами міського життя, він залишиться на маргінесі історичного буття і не зможе створити власну державу.

Колективізація і масові депортації селянства у східні регіони СРСР завдали відчутного удару українському селянству і підірвала етнічну основу націотворення. Але, з іншого боку, «розселення» супроводжувалося переходом мільйонів сільських жителів в статус міських робітників і службовців. Почалася радянська індустріалізація, яка привела до нового витка урбанізації, на цей раз вже за рахунок місцевого сільського населення. Національний склад міст і робітничих селищ, у тому числі південноукраїнських, став стрімко змінюватися. З колишніх селян формувалися кадри сучасних робітників і менеджерів. Вони і в місті відчували себе українцями і новий виток русифікації і комуністичного виховання не в змозі був змінити це становище. Всупереч планам розчинити їх в «новій історичній спільності – радянському народі», українці перетворювалися в модерну націю. Це створювало необхідну інфраструктуру для відновлення українського державотворення. На час, коли Радянський Союз припинив своє існування, Україна мала все, необхідне для створення власної держави, невід'ємною складовою частиною якої був Південь.

І це, в остаточному підсумку, стало грандіозною поразкою комунізму і російського націоналізму у боротьбі з українським визвольним рухом.

Джерела та література

1. Оглоблин О. Проблеми схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин // Студії з історії України. Статті і джерельні дослідження. – Нью-Йорк; Торонто, 1995.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К., 2003.
3. Грушевський М.С. Степ і море в історії України / М.С. Грушевський // Український історик. – Ч. 110–115. – Т. 28–29. – 1991–1992.
4. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К., 2002.
5. Герлірі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / П. Герлірі. – К., 1999.
6. Chartere W. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass – Dnepr bend in late imperial Russia, 1890–1905 / W. Chartere. – Princeton, 1992.
7. Friedgut T.H. Jusovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia's Donbass, 1869–1924 / T.H. Friedgut. – Vol. II. – Princeton, New Jersey, 1994.
8. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994.
9. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя, 2005.
10. Турченко Г. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Турченко. – Запоріжжя, 2008.
11. Мацузато Кимитака. Генерал-губернаторства в Російській імперії: от етнічного к просторанственному подходу / Мацузато Кимитака // Ab imperio. Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004.
12. Мацузато Кимитака. Рец.: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856. Функції, структура, архів. К., 2001 / Мацузато Кимитака // Ab imperio: Организация политического пространства и нации. – Казань. – 2002. – № 2.
13. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі. (Відбиток з "Наукових Записок" УВУ, ч. 7, 1963 р.) / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1965.
14. Бойко Я., Данилова Н. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) / Я. Бойко, Н. Данилова // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.
15. Гуржій О. Суспільно-політичний розвиток України в другій половині XVII – XVIII ст. / О. Гуржій // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – Кн. 1. – К., 1991.
16. Ващенко В. Роль Півдня України в процесі інтеграції економіки українських земель в дореформений період / В. Ващенко // Записки історичного факультету. Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова – Вип. 12. – Одеса, 2002.
17. Орлицкий С.С. Южно-Русская республика (Из истории освободительного движения) / С.С. Орлицкий // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – СПб., 1907. – Т. CVII.
18. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине / М. Гордиенко // Украинская жизнь. – 1912. – № 9.
19. Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXII.
20. Турченко Г.Ф. Національні ідентичності та територіальний патріотизм (на матеріалах Півдня України початку XX ст.) / Г.Ф. Турченко // Південний архів: історичні науки. Збірник наукових праць. – Вип. XXVIII–XXIX. – Херсон: ХДУ, 2008.
21. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003.

22. Карнаухов-Краухов В.И. «Красный лейтенант» (Из воспоминаний о лейтенанте П.П. Шмидте и о восстании крейсера 1-го ранга «Очаков» в 1905 г.) / В.И. Карнаухов-Краухов. – М.: «Каторга и ссылка», 1926.
23. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. II.
24. Чорний Д. Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах Лівобережжя на початку XX ст. / Д. Чорний // Пам'ять століть. – 2004. – № 2.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6.
26. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992.
27. Eisfeld A. Die Russland-Deutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat / A. Eisfeld. – Munchen: Langen Muller, 1999. – Band 2.
28. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996.
29. Басара Г. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Г. Басара. – К., 2003.
30. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею українського монархізму) / В. Липинський. – Відень, 1926.
31. Субтельный О. Украина: История / О. Субтельный. – К., 1994.
32. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Т. V. – Скрантон, 1962.
33. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / F. Sysyn. – Cambridge, 1977.
34. Затонський В. Уривок зі споминів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4.
35. Першак Д.А. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-економічний район (1919–1920 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник / Д.А. Першак – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – Вип. 19: Більшовицькі організації Донецько-Криворізького басейну в боротьбі за встановлення Радянської влади.
36. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966.
37. Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38.
38. Ленін В.І. Телеграма Х.Г. Раковському 15 квітня 1919 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50.
39. Ленін В.І. Телеграма В.О. Антонову-Овсієнку 22 квітня 1919 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1975. – Т. 50.
40. Ленін В.І. Три промови на Красній Площі 1 травня 1919 р. Хронікерські записи / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1973. – Т. 38.
41. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?) / С. Мазлах, В. Шахрай. – (Б.м.), 1967.
42. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001.
43. Голос татар. – 1917. – 29 июля.
44. Бикова Т. Суспільно-політичні процеси у Криму в 1917 р. / Т. Бикова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 10.
45. Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз / В.В. Перепадя. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999.
46. Ленін В.І. Г.Е. Зінов'єву, 24 квітня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 52.
47. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К., 1997.
48. Михайлик О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлик // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту козацтва. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
49. Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії / М.С. Грушевський. – К., 1991.

Турченко Г. Ф. Исторический выбор: Южная Украина или Новороссия

В статье проанализированы основные процессы, отражающие интеграцию Юга в национально-территориальный комплекс Украины в XIX – начале XX вв. Определена специфика имперской политики в южноукраинском регионе (Новороссии). Выделены особенности положения Юга в 1917–1921 гг. и охарактеризовано влияние украинских властей на процесс интеграции южноукраинского региона в состав украинского государства. Показана эволюция взглядов большевиков в 1918–1922 гг. на национально-территориальный характер Юга Украины и его место в административно-территориальном устройстве государства.

Ключевые слова: южноукраинский регион, Новороссия, национально-территориальный комплекс, Украинская революция.

Turchenko G. F. Historical choice: Southern Ukraine or Novorossiya

Author of this article analyzes main processes, which reflect integration of the South in national-territorial zone of Ukraine in the 19th century – early 20th century. The article describes peculiarities of imperial policy in the southern region of Ukraine (Novorossiya), some specific features of the situation on the South in 1917–1921 and influence of the Ukrainian authorities on integration of the southern region of Ukraine in structure of the Ukrainian state. It's shown how the Bolsheviks changed their opinions on national-territorial character of the Ukraine's South in 1918–1922 and what place this area took in administrative-territorial system of the whole state.

Key words: Southern Ukrainian region, Novorossiya, national-territorial zone, Ukrainian revolution.